

Hogyan reprezentálja a nyelv a teret?

A humán tantárgyakat – elsősorban az anyanyelvünket, valamint különféle idegen nyelveket – oktató pedagógusok figyelmét a térbeliségnek és az ezzel összefüggő látásnak néhány olyan kérdésére hívjuk föl, amely a mindennapi munkában is fontos lehet.

Etanulmány céljai között szerepel az is, hogy kapcsolatot találjon a nyelv, valamint a vizualitás és a térbeliség között, amelyek szerepe egyre inkább növekszik a kommunikációban. A tanulmány ugyanakkor kitér arra is, hogy maga az emberi nyelv – ezen belül a magyar és más nyelv – forrása lehet a térbeliség összetett megismerésének.

A kogníció

Az emberiség történetében meglehetősen korán, már *Protagórasz*nál megfogalmazódott az a földi evidencia, amely szerint mindennek mértéke az ember. Világunk emberi, mint ahogy a szó maga is ember-alkotta: 'a tudatunktól létező valóság'.

A magyar világ szó ősi örökség a finnugor korból, elsődleges jelentése a fényhez kötődik: 'mindaz, amit a nap fényétől látni lehet'. Rokonynyelvi bizonyítékokkal is igazolják az elsődleges jelentés-kötődést: finn *valea* – 'világos', zürjén *volavni* – 'fényes', mordvin *valda* – 'fényes', lapp *vilkit* – 'fehér'; s nem kevésbé igazolható ez az ősi jelentés a szónak a mai magyar nyelvben is használatos származékszavaival: világos, világtalan, villám, villan, virág, virul, virrad stb. – Nem a magyar az egyetlen nyelv, amelyben hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg: a mai orosz nyelvben *svet* – 'világ, fény'. Hasonlóképpen, a románban a *lumea* szó használatos mind a 'világ', mind a 'fény' jelölésére.

Emberi mércével mérve azt mondhatjuk, hogy világunkat tárgyaktól, eseményektől és történésektől, valamint az ezek háttérét adó környezeti elemektől építjük fel. A kognitív kutatások a fentiek felfogására, tárolására és előhívására, egyszersmind manipulációjára összpontosítanak.

A kogníció terminussal egy rendkívül összetett elmebeli működést jelölünk, amely magában foglalja az érzékelést, az észlelést, a képalkotást, az emlékezetet s a benne tárolt reprezentációs rendszereket, a probléma-megoldási stratégiákat és a tanulási folyamatokat, valamint – utoljára, de nem utolsósorban – magát a nyelvet.

A téri kogníció tanulmányozása a lokalizáció, a méret, a távolságok, az irányok és irányultságok, az alak, a mintázat, a mozgás, illetőleg az objektumok közötti relációk leképezésére terjed ki (statikus és dinamikus vonatkozásban egyaránt), de nem feledkezik meg a patológiás esetekről sem. Annál inkább nem, mert számos kognitív-téri probléma épp ez utóbbiak felismerésének köszönhetően került több tudomány látókörébe (pszichológia, nyelvészet, magatartástudomány stb).

A téri világ érzékelése és észlelése

A külvilág ingereire az idegrendszer elsődlegesen úgy reagál, hogy érzékeli azokat: ez a folyamat az érzékelés (sensation). Az érzékszervek modalitásokba szerveződnek: ezek a látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás, de rendelkezünk hőérzékelőkkel, mozgásérzéke-

lökkel, vesztibuláris érzékelőkkel (a gravitációnak és a gyorsulásnak az érzékelői). Mivel hely az általuk közvetített idegi információ tudatosul, már nem csupán fizikai érzékelésről, hanem a külvilágról és a magunkról szerzett aktuális tudás elsajátításáról beszélünk, amit észlelés (perception) néven említ a szakirodalom.

Az emberi észlelés amodális, azaz modalitás-független. Az érzékelésben azonban nem vitatható a vizuális érzékszerv dominanciája. A fentebb felsorolt modalitások közül mindössze kettő – a látás és a hallás – képes távolságok áthidalására. A hallással szembeni előnyét a látás a rendkívüli éleslátást lehetővé tevő előlülő szempárnak köszönheti, amely pozíció szinte tökéletes foveális látást eredményez, így kis és nagy távolságból egyaránt óriási precizitással vagyunk képesek izolálni, detektálni, majd pedig azonosítani a látottakat. Az észlelt világ sajátosságai (a térbeliség szempontjából így foglalhatók össze röviden):

- az általános forma-azonosítási és lokalizációs törekvés (a MI-RENDSZER és a HOL-RENDSZER a neurális szerveződésben – az érzékelés szintjén);
- az orientáló tengelyek mentén szerveződő – kultúra-függő – perspektíva-rendszerek;
- a dimenzionáltság (felszínek és térfogatok, negatív részek);
- az információ redundanciája (más néven az input modalitás-függő jellege);
- a szín-, méret-, alak- és pozíció-konstancia (optikai illúziók);
- a jelentéssel való telítettség (amely nem feltétlenül lexikai: lehet referenciális, azaz utaló, illetőleg deiktikus, azaz rámutató).

A „perceptuális-kognitív Self” fogalma

Az ép érzékszervű ember születésétől fogva „tanulja a teret”: a tér eszméjét, a térben való eligazodást, a térkezelési stratégiákat. Számatlan felismerése, tapasztalása, emléke és kategorizációja révén megteremt a maga számára egy világot, amelyben az életét éli. Nem általában a világot észleli és tapasztalja, hanem a saját világát, a saját akaratával, orientációjával és stílusával. Aktívan vesz részt tehát mindenki saját „perceptuális-kognitív én”-jének (perceptual-cognitive Self) kialakításában. Így jön létre a „személyiség”, amelyből – mint azt tapasztaljuk – nincs két egyforma. (A személyiség szavunk etimológiája – közvetetten, a személy szón keresztül – visszavezethető a szem szóhoz, ami egyrészt megerősíti a kognitív-téri folyamatokban a látási modalitás prioritását, másrészt rámutat utóbbinak az én-építkezésben betöltött kitüntetett szerepére.)

Kognitív térkép(ek)

A világról és annak téri sajátosságairól alkotott belső (a memóriában tárolt) reprezentációt nevezzük kognitív, más szóval mentális térképnek.

A földrajzi atlaszok térképeitől eltér abban, hogy nem rendelkezik állandó léptékkel. Részben ebből következően, előfordulhatnak benne torzítások (például Dél-Amerika valójában az észak-amerikai kontinensről dél-keletre van, mégsem *Délkelet-Amerika a neve).

Különálló, diszkrét egységek építik fel, úgy mint figura, háttér és terület – mindez kultúra-, személy- vagy akár szituációfüggő referenciakeretben értelmezve. Azaz, a kognitív térkép nem elsősorban a fizikai környezet szabta határok és útvonalak térképe, sokkal inkább érzékelési-észlelési folyamatainknak a rajzolata, vagy éppen egy közösségen belül konszenzusos megegyezéssel létrejött és alkalmazott téri reprezentáció.

Szimbolikus reprezentáció, akár egy földrajzi térkép, de nem metrikus az euklidészi geometria értelmében. (Nevezhetjük „egyenes”-nek azt, ami a valóságban kissé kanyargós.)

Hierarchikus szerveződésű: például a kerékpár lehet a ház előtt, de a ház nem lehet a kerékpár mögött.

Konnotatív tartalom (vagyis mellékértelem) is kapcsolódhat hozzá.

Amodális (vagyis az egyes érzékszervi módoktól nem függő): közvetlen bemenetét a különböző csatornákon érkező érzékszervi információtömeg képezi, maga a téri repre-

zentáció, a mentális térkép azonban modalitás-független. (A vakokban ugyanúgy kialakul a kognitív térkép, mint a látó emberekben.)

A mentális térkép létrejöttének biztos háttérét a tapasztalatra és a gyakorlatra épülő téri tanulás szolgáltatja, amely születésünkkor kezdődik, s életünk végéig tart. Különösen igaz ez ma, a virtuális filmezés, virtuális művészetek korszakában. Az élethosszon át tartó tanulást mi sem igazolja jobban, minthogy a kor szellemiségéhez alkalmazkodva újra kell tanulnunk alkotni és értelmezni, nyújtani és befogadni. A virtuális tér művészi megjelenítésével foglalkozók közül egy magyar nevet említenék: a művész és komputeranimátor *Waliczky Tamás*-ét. Az „A kert” című animációjában (*Waliczky, 1992*), amelynek központi figurája egy kertben ugrabugráló és bámészkodó kétéves kislány, Waliczky új perspektívarendszert alkalmaz: a „vízcsepp-perspektíva rendszert”, amelynek révén egy kis gömb alakú világba, a gyermek saját világába transzponálja a befogadót, ahol minden tárgy a kislánytól való távolságával arányosan, illetve akaratától függően válik nagyobb vagy kisebbé, torzul, válik láthatóvá vagy épp láthatatlanná. A gyermeki felfedezés örömeinek átéléséhez a kislány bőrébe kell bújni a nézőnek.

A kognitív térkép kialakulásának fontos szakasza zajlik gyermekkorban. A kogníció gyermekkorbeli szisztematikus változásait, épülését *J. Piaget* három fő pontban összegzi: (a) az egocentrikus (megfigyelő-központú) perspektíva allocentrikussá (extraperszonálissá, környezetivé) tágul, (b) a konkrét szenzomotoros tapasztalás absztrakt reprezentációvá érik és (c) a topológiai-téri tapasztalás projektálható és metrikus tudás lesz. (*Piaget, 1970, 279–287.; Kállai és mtársai, 1998s*)

Egységként észlelünk olyan tárgyakat, amelyek felszíni részeikben – méreteikben, színeikben, vagy csupán a fényviszonyok miatt – különböznek. Kategorizálunk a térbeliség elemeit illetően is, de ennek a rendszerezésnek mások a mozgatói.

A téri nyelv

Téri nyelven a téri információ verbális kifejezését értjük, amelynek egyik legkézenfekvőbb példája az útbaigazítás, de ide sorolandó bármely statikus téri leírás, mozgásminták, mozgássorok kommentálása, útvonalak felidézése emlékezetből, deixis (rámutatás) stb. A téri nyelv voltaképpen a nemverbális téri tudás átfordítása, aminek következtében olykor maga a tudás is módosul, mint ahogy azt a példák is mutatják a későbbiekben. A téri nyelv jellemzőit előrevevő kiemelhető annak nyelvtípustól és nyelvcsaládbeli hovatartozástól független mérhetetlen gazdagsága csakúgy, mint az emberi nyelvvel egyidejű megjelenése.

A kezdetek

Csak egy visszapillantás a régmúltba, az iránytű, mértékegység-rendszer, kiépített úthálózat és közlekedési eszközök nélküli ősi életformába, s máris világos a tér megismerésének az ember életében betöltött szerepe. A fennmaradás érdekében fel kellett tudni térképezni az élelemhez vezető utat, meg kellett tudni különböztetni az ehető bogyót a mérgezőtől, el kellett tudni rejtőzködni az ellenséges törzsek elől. Mai szavakkal fogalmazhatnánk úgy is, hogy őseink alapos hely- és természetrajzi ismeretekkel rendelkeztek, hiszen számukra ez jelentette a túlélést. Az élet folytonosságát ösztönösen fenntartani igyekvő emberben előbb-utóbb az a késztetés is kialakult, hogy létfontosságú tapasztalásait – segítő szándékkal – a vele egy törzsben élők tudtára adja. A tér szemiotikai kódolásának evolúciós feltétele adott. S nem minősül talán óvatlanságnak azt állítani, hogy az ember téri és nyelvi eszmélése egyazon időre tehető. (A kezdeti „nyelv” alatt természetesen gesztus alapú – gesztusok, testtartás és mimika alkotta – nyelvet kell értenünk.)

A gesztus alapú nyelv gondolata nem új: már a felvilágosodás kori gondolkodók is ilyenfajta nyelvet feltételeztek a hangzó beszéd őseként. Ezeket a feltételezéseket látszottak alá-

támasztani az állatkísérletek, amelyek során például a csimpánz látványos hasonlóságokat produkált, amikor jelelni tanították, felismert és helyesen azonosított különféle tárgyakat. Azonban a kutatások egy idő után megfeneklettek, a kutatók felismerték, hogy a protonyelvi szintről, amelyből épp a grammatika, a szintaxis hiányzik, a nyelv leginkább inherens része, az, ami a nyelvet nyelvvé teszi, a csimpánz nem képes továbblépni.

A gesztusok mindezek ellenére ma is – a kommunikáció nemverbális eszközeiként – színezik, árnyalják megnyilatkozásainkat, erősítik vagy éppen gyengítik közléseink hitelességét, sokszor helyettünk „beszélnek”. A hangzó nyelvhez való kötődésüket meggyőző nyelvkeletkezési elméletbe helyezi *Merlin Donald*, aki szerint az emberré válás folyamatában három egymást követő fordulat következett be, amelyeket (a) mimitikus kultúra, (b) mitikus kultúra és (c) elméleti (teoretikus) kultúra névvel illet. (*Donald, 2001*) A mimitikus kultúrát Donald a homo erectus időszakára teszi, azaz 1,5 milliárd évvel ezelőttre. Ezt a kultúrát úgy jellemzi, mint amelyben a testtel való reprezentáció dominál, közege tehát kizárólag vizuális és motoros. A tapasztalatok generációról generációra történő átadásában a lejátszás, az utánzás játszik szerepet. Az ezt felváltó mitikus kultúrában, amely a homo sapienst jellemzi, 100–50 ezer évvel ezelőtt megjelenik a hangzó nyelv. Egy dinamikusan fejlődő kultúráról van szó, amelyben létrejönnek az első kognitív kategóriák, s rájuk épülve a szemantikus kategóriák. A tapasztalati tudás átörökítésének módja az elbeszélés, a mítoszok. A harmadik, már a mai korba átvezető kultúrának, a teoretikus kultúrának a kialakulását megközelítőleg 10 ezer évvel ezelőttre teszi Donald. Ennek a kornak a legnagyobb vívmánya, hogy megjelenik a külső reprezentáció, valamint – később – az írás-olvasás mint a közös tudás átadásának mind a mai napig alkalmazott módja.

A gesztusokhoz kötött tér: deixis sensu stricto

A természetes nyelveknek lényegi összetevője a nyelvi deixis, s a mögötte meghúzódó antropocentrikus jelenség: a rámutatás. A deixis beleírta magát a természetes nyelvek szókincsébe és nyelvtanába – fogalmaz *Lyons*. (*Lyons, 1980, 81.*) A deiktikus információ hiánya félreértéshez, a humán interakciók sikertelenségéhez vezet. Szemléletesen illusztrálja mindezt egy levinsoni példa: Listen, I'm not disagreeing with you but with you, and not about this but about this. (kb.: Nézze, én nem a maga álláspontját vitatom, hanem a magáét, és nem ebben az ügyben, hanem ebben.)

Olyan körülmények között, amelyek nem biztosítják a nemverbális csatornán érkező jelek dekódolhatóságát, az üzenet határfoka messze alulmarad a szándékoltnál: mind a 'with you', mind az 'about this' nyelvi jel nyelven kívüli referenciája bizonytalan. A beszédsemény aktív és figyelmes résztvevőjeként azonban az interakció teljes sikerével számolhatunk. A sikert – a kiemelt nyelvi jelek élőbeszédbeli kísérőjeként – az ujjunkkal, karunkkal, tekintetünkkel végrehajtott rámutatások garantálják. Szinte látjuk magunk előtt, amint a beszélő fél rámutat az érintett személyekre, illetőleg az ügyek dokumentálására hivatott papírokat lobogtatja. – Hasonlóképpen, nem hangzik el 'gyere ide!' anélkül, hogy azt ne kísérné egy hívó kézjel vagy egy fejmozdulat, de az ellenirányú mozgást implikáló 'el innen!' is megerősítést nyer egy határozott karmozdulat által.

Tér és nyelv az agyi aszimmetria tükrében

Az előbbieken felidézett kézmozdulatok végrehajtója az esetek 90–95 százalékában megjósolhatóan a jobb kéz. Megközelítőleg ekkora a világ népességében a jobbkezesek aránya. A jobbkezeség megelőzte a beszéd kialakulását. Már a homo habilis eszköz-használatában kimutatható, majd később a homo erectusnál úgyszintén igazolást nyer. Ugyanakkor az agyi aszimmetria – a bal féltékével mint beszédközponttal – csak a neandervölgyi embernél jelenik meg, s marad meg a továbbiakban a cro-magnoni embernél

is. Az azóta eltelt mintegy 50 ezer évben az agyvelő mérete és állománya állandó: nagyjából másfél kilogramm, és több milliárd idegsejtből és kisegítő sejtéből áll.

Az emberi agy aszimmetriája – ahogy *Hámori József* utal rá – négy területen jut érvényre: fontos a szerepe (1) a beszédpercepció, valamint (2) a beszédprodukción terén, (3) a mimikai izmok és a jobb kéz finommotoros műveleteinek irányításában, valamint (4) a látás-térérzékelés terén. (*Hámori*, 2005) Nyelv és tér tehát a két nagy terület, amelynek háttérben az aszimmetria áll. Gondolkodásunk természetesen nem merül ki e két dologban, de mivel mindkét terület egy-egy fontos kognitív funkciót képvisel, ezért egymáshoz való viszonyulásuk folyamatosan a tudományos érdeklődés középpontjában áll: kompetíció vagy koordináció jellemzi viszonyukat, esetleg a kettő egymást kiegészítve, mintegy komplementer viszonyt hoz létre.

A nyelvi rendszer egésze a bal féltekében lokalizálódik – neurális és moduláris értelemben egyaránt. A nyelvi produkció és percepció bal féltekéi lokalizáltságának egyik legutolsó és legprecízebb összefoglalása az amerikai *Michael S. Gazzaniga* nevéhez fűződik. (*Gazzaniga*, 2000) Mára ismert, hogy nincs anatómiailag különálló beszédközpont, vannak viszont különféle rész-funkciójú területek, amelyek együttműködnek azért, hogy az emberi beszéd bioprogramja – ahogy *Ádám György* fogalmaz – 1–2 éves kor körül beindulhasson, s hogy a későbbiekben szisztematikus adaptálódásra legyen képes. (*Ádám*, 2004) Ez a sajátos konvergencia-zóna: a parieto-okcipito-temporális lebenyek találkozási területe, a homloklebeny alsó részének Broca-mezője és a halántéki lebeny Wernicke-mezője. Ezekben a területeken zajlik a szintaxist eredményező neurális (idegi) szerveződés, valamint itt működnek olyan feladat-specifikus modulok, mint a lexikon, a hangrendszer stb., amelyeket a neurális szerveződés összehangol.

Térérzékelésünk és térlátásunk ugyanakkor elsősorban a jobb féltekéhez kötődik: a jobb félteke halántéki, fali és nyakszirti régióinak az érintettségéről beszélhetünk. A színlátásban és a látás által indukált mozgásokban (navigáció) is fejlettebb a jobb félteke. Ez a félteke biztosítja „koordináta-látásunkat”, s – amit fontos kiemelni – nem csupán az orientáló tengelyekhez viszonyított elhelyezkedést ismeri fel, de metrikusan objektív becslésre is képes. A jobb félteke léziója (sérülése, károsodása) áll a „vizuális neglekt” háttérben, amikor is bizonyos kérgi sérülések következményeként a bal látótérből érkező vizuális információ kioltódik, s a páciens például egy óra számlapjának kizárólag a jobb felét érzékeli, s ha történetesen este 9-et mutatna az órája, azt ő nem „látná”. (A vizuális neglekről vö. *Pléh és mtársai*, 2003, 623–33.)

Persze a „féltekéi lokalizáltság” nem kizáró. A féltekék összehangoltan működnek, mint ahogy a téri és a nyelvi modulok is. Gondoljunk csak az olvasásra, amely kettős arculatú: a betűfelismerést, azaz geometriai alakfelismerést nyelvi – fonetikai és szemantikai – tulajdonságok hozzárendelése követi. A vizuális-geometriai vonatkozás dekódolója a jobb félteke, míg a betűkhöz rendelhető fonetikai-szemantikai tulajdonságok már a bal félteke szabályozása alatt állnak. A jobb félteke a „forma-felelős”, míg a bal a funkcióért felel.

A téri és nyelvi feladatok végzése közbeni agyműködés nyomon követését teszik lehetővé az olyan képalkotó eljárások, mint a funkcionális mágneses rezonancia képalkotás (fMRI), a pozitron emissziós tomográfia (PET), vagy az elektroencefalográfia (EEG). Ezeknek köszönhetően ma egyre gyorsuló ütemben gyarapszanak információink a nyelvi és a téri reprezentációk mechanizmusait illetően. A modern vizsgálatok eredményeként született az a feltevés, amely szerint az olvasott vagy hallott mondat első lépésben atomizált elemeire – névelőkre, névutókra, főnevekre, igékre stb. – bomlik, amelyeknek a feldolgozása a kéreg egymástól eltérő kisebb mezőiben zajlik (a mondat olvasásával, illetőleg hallásával egy időben). A feldolgozó kérgi régiókban egyfajta mozaikosodás megy végbe, amit aztán, a második lépcsőben, összerendezés követ: a homlokí, halántéki és fali lebenyben az elemek értelmes mondatokká állnak össze. Automatikus, különö-

sebb gondolkodást nem igénylő feladat ez számunkra, pedig a matematika nyelvére átfordítva cseppet sem egyszerű: egy 5 szóból (még csak nem is morfémákat említünk) álló mondat csupán szórendi kombinációinak a száma 5 faktoriális, azaz 120. Analógnak tűnik a látás maga, aminek első fázisában a látott kép az elsődleges látókéregben ugyanúgy elemeire bomlik, mint ahogy a mondat. A látókéreg egyes moduljai más és más irányra, szögre, fényintenzításra stb. érzékenyek. Majd ez a több helyről begyűjtött információ a komplexebb látókérgi mezőkben újra összeáll, lefordítódik a látóagy nyelvére. (A mechanizmust teljes pontossággal még ma sem ismerik.)

Hogyan beszélünk arról, amit látunk

Legyen kiindulópontunk a téri és a nyelvi reprezentációk egymásba átfordíthatósága. Átfordíthatóságon azt értjük, hogy a különféle nyelvi és téri modulok között átkapcsolás van, amelyet az úgynevezett interfészek (interface) biztosítanak. Az átkapcsolást minősíthetjük „kvázi-fordítónak” is akár, jellegét tekintve ugyanis nem információ-megőrző. Ezen persze nem kell csodálkoznunk: a modulok hetero-morfizmusa (másalakúsága) másmilyen nem is tenne lehetővé.

A mentális kép és a gondolkodás különbségét szemlélteti nagyon meggyőzően *Pinker* egyik kísérlete, amelynek során a résztvevőknek egy mackóról készült rajzot kellett szimbolikus kijelentések modelljével egybevetniük. (*Pinker*, 2002) A képi vázlatrajz egyértelmű: a képpont-mintázat felszíneket és határvonalakat ábrázol, azok mintázatában implicit módon kódolva van mindennemű kapcsolódás. A kijelentésszerű reprezentáció más: (a) sematikus, minőségi viszonyokat használ (például a „kapcsolódik” szót, amely nem ad pontos geometriai információt a kapcsolódás hogyanjáról: milyen ívben vagy szögben, melyik oldalról stb.), (b) a téri viszonyokat szétválasztja és explicit módon sorol fel olyan attribútumokat, mint forma, méret, hely és irány, és (c) a téri információkat fogalmiakkal elegyíti (például a „medve” kapcsán bedobja a „húsevő” tulajdonságot)

Akárhány konkrét térbeliséget implikáló megnyilatkozást pörgetünk végig a fejünkben, azok egytől egyig várhatóan a következő pár dolog köré rendeződnek: MI-RŐL/K-I-RŐL is van szó, illetőleg HOL van az a valami/valaki, vagy éppen MERRE és HOGYAN mozog. A labda begurult az ágy alá / Tedd vázába a virágot! / Vegyél ki pénzt a pénztárcámból! / Vannak fiókák a fészekben? / A kereszteződésnél fordulj balra! / Nincs hely már, de azért ezt még megpróbálom beszuvasztani valahogy stb. (Vö. *Landau és Jackendoff*, 2003) Entitások és viselkedések (= mozgásminták), helye és irányra utalások tarkítják, sőt talán nem volna túlzás azt állítani, hogy keltik életre nyelvi tevékenységünket, beleivódva annak szinte minden egyes mozzanatába. A mai nyelvészeti tanulmányokból oly jól ismert argumentum-szerkezetek mögött meghúzódó, a logikai szemantika által tárgyalt tematikus szerepek is a táplálékszerző faj mindennapi tapasztalatait sűrítik voltaképpen, nagyjából az alábbi – *Bickerton* által javasolt – analógiának megfelelően (*Bickerton*, 2004):

táplálékszerző – ágens
 táplálék – páciens
 erdő, tó stb. – hely
 pirkadat stb. – idő
 balta stb. – eszköz
 család, aki kapja – cél, kedvezményezett

Céltárgyaknak (goal), viszonyítási tárgyakkal (landmark) és a tárgyakkhoz vezető útvonalaknak (path) nyelvi kódolása adja a téri nyelv alapszókincsét. Szavakról beszélünk, s tudjuk, hogy bár szavaink száma – bizonyos megszorításokkal – végtelen, azok mégis csoportosíthatók. A nyelvek általános nagy szótárában egyaránt találunk entitásokat jelölő

lő főneveket, viselkedéseket és viselkedésmintázatokat jelölő igéket, helyre és irányra utaló határozószavakat, elöljárószavakat, névutókat, valamikor önálló szó-státussal rendelkező zárómorfémákat, dimenziókat jelölő mellékneveket, közelre és távolra mutató névmásokat, exkluzív és inkluzív többes számú személyes névmási alakokat stb. Mind-mind a térbeliség kifejezői.

A szófajok kialakulásának alapja az a kategorizációs-rendszerezési képességünk, amely nem ismeretlen az állatvilágban sem, s az emberi egyedfejlődésnek is nagyon korai szakaszában indul. Az alapja az, hogy egységként észlelünk olyan tárgyakat, amelyek felszíni részeiben – méreteikben, színeikben, vagy csupán a fényviszonyok miatt – különböznek. Kategorizálunk a térbeliség elemeit illetően is, de ennek a rendszerezésnek mások a mozgatói. Bizonyos illeszkedések – mint azt látni fogjuk – nem kizártak.

A téri kategorizáció alapjai

A továbbiak szempontjából szükségesnek látszik a téri kategorizáció univerzális jellegét röviden összefoglalni.

Láthatóság-láthatatlanság, ami gyakorlatilag az úgynevezett negatív részek mint 'lyuk, lyukas, kilyukad, üreg, üres, hasadék, szakadék, vákuum' szavak meglétét eredményezi

A kwakiutlok nem iránytű segítségével tájékozódnak, hanem a létüket meghatározó folyót és tengert (river, sea), illetőleg partszakaszt (coast) használják orientációs pontként. Négy alapvető irányuk: a 'folyón lefelé' (down river) és a 'lefelé a part mentén' (down along the coast) jelenti az észak vagy a nyugat felé vezető utat, míg a 'fel a folyón' (up river) és 'felfelé a part mentén' (up the coast) a dél vagy kelet felé irányultságot.

a nyelvekben. A láthatóság sokszor a létezés kritériuma. Nem véletlen a 'homokba dugja a fejét' mondás, amivel épp azt igyekezünk valakinek a tudtára adni, hogy nem az a legjobb problémamegoldási stratégia, ha nem veszünk tudomást valamiről (nem látom, tehát nincs).

2. Formák, alakzatok előtérben. Nyelvünk meglehetősen formaérzékeny. Ezt a forma-preferenciát támasztja alá az a pszicholingvisták által megfigyelt tény, hogy már kora gyermekkorban is kitüntetett státussal rendelkezik a tárgyak alakja nevük megtanulásában. Az átlagos felnőtt szókincsében mintegy 10 ezer tárgynév szerepel. A tárgyak közötti differenciálás többnyire a formán alapul, a formafelismerő

készség pedig feltehetően genetikailag kódolt. Ádám György bizonyos szín- és alakprototípusok felismeréséről azt tartja, hogy az legalább olyan mértékben része a csecsemő vele születő kognitív készletének, mint amennyire az emberi arcok felismerése, a protokommunikációs jeladási képesség, valamint az univerzális nyelvtan is az. A kísérleti pszichológia és a kísérleti esztétika megalapítójaként számon tartott *Gustav Fechner* is kimutatta két színnek – a pirosnak és a kéknek –, három formának – a körnek, a négyzetnek és a háromszögnek –, valamint a képzőművészetekben az esztétikai szépség biztos garanciájaként gyakorta alkalmazott aranymetszésnek a velünk született tetszési indexét.

Helyjelölés, irányjelölés

A sikeres navigáció szempontjából nélkülözhetetlen nyelvi szükségletek ezek. „Navigáción” egy célorientált, koordinált tevékenységet értünk, amely két komponensű: (a) mozgássor és (b) útvonal-keresés – természetesen a saját aktuális koordinátáinkhoz képest. Amíg előbbi (a) közvetlenül a szenzoros bemenetre épül (például akadályok elkerülése), addig utóbbi (b) a döntéshozatali képességeinket is igénybe veszi (célállomás kiválasztása, az odavezető úton az aktuális környezeti viszonyoknak megfelelő mozgáskombináció felismerése stb.). Magától értetődik, hogy a navigáció megvalósulhat metaforikus

értelemben, így a tájfutók előzetes útvonal-leírásaiban, számítógépes útvonalkereső szoftverekben, s – egy még közelebbi példát említve – akár a turisták útbaigazítása során is.

Sajátos térbeli modellt (viszonyítási rendszert) épített magának az ember, amit a nyelvi leírásokból tisztán látni. Ezek elemzése teszi lehetővé azt, hogy ez a téri modell a tudatunk számára is hozzáférhető legyen. Ebben a modellben központi szerepet kap az emberi test, egész pontosan a test kiterjedései által meghatározott három tengely: a fej és a lábak által jelzett fent/lent tengely; a test elülső, illetőleg hátulsó felülete révén szerveződő elől/hátul tengely; valamint az oldalirányú kiterjedésre visszavezethető bal/jobbs tengely.

A test-központú referenciakeret fent/lent észlelése összefügg a kanonikusnak számító gravitáció által meghatározott fent/lent irányultsággal, amely utóbbi azonban prioritást élvez a fej/láb tengellyel szemben. Ezt bizonyítja az 'áll' igénk, amit akkor is használunk, ha éppen fejen vagy kézen állunk, azaz a „normatív” fej-láb pozíció éppen felcserélődött, jóllehet a szó – akár emberre, akár állatra vonatkozóan – 'a lábaira nehezdedve, egy helyben, függőleges helyzetben lételt' hivatott jelölni.

Az elől/hátul tengely sem érdektelen a vizsgálódás szempontjából. Vajon független-e az 'előttem' és a 'mögöttem' névutó által jelölt hely, tartomány (a) a megfigyelőtől való távolságtól, (b) a viszonyítandó objektum és a viszonyítási pont (emberi test) által bezárt szögtől? Mindkét kérdésre nemleges válaszunk. Az (a) esetben, a távolság növekedésével arányosan csökken a saját testhez viszonyítás valószínűsége: egy 15–20 méterrel odébb levő tárgyra nem mondom, hogy 'előttem van', sokkal inkább egyszerűen azt, hogy '15–20 méterre van tőlem' – a pontos irány megjelölése nélkül. A magyarban nyelvtani elemmé vált markere is van a sajáttest-határnak: a névutókat a nyelvtani számhoz és személyhez kötő zárómorfémák ennek a funkciónak a felelősei. A (b)-ben megfogalmazott szituációt elképzelve, kicsi a valószínűsége annak, hogy egy szobában állva, egy bútor darabnak a helyzetére vonatkozóan – amely részútosan – a geometria nyelvén szólva – 40 fokos szögben van hozzánk képest, mondjuk fél méterre, azt mondanánk, hogy 'előttem van'. Sokkal inkább hangzana el a 'mellettem', vagy az 'itt balra/jobbra' stb. Utóbbi esetből kiindulva arra a következtetésre is juthatnánk, hogy az 'előttem' használata – kis távolságon belül – feltehetően az éleslátást biztosító foveális látáshoz kötődik.

A bal/jobbs tengely a test elképzelt belső szimmetria-tengelye mentén húzható meg. Szimmetria-tengelynek mondjuk, noha tudjuk, hogy nem az: testünk aszimmetrikus. (Ez a jelleg egy egyszerű tükör-kísérlettel igazolható.) Ahogy szemünk, úgy nyelvünk is összemossa a bal-t a jobbal, amire példa, hogy nincs megkülönböztetve a „mellettség” ('mellett, mentén, végig') ebből a szempontból. – 'Bal' és 'jobb' kapcsán érdemes egy rövid evolúciós kitekintést tennünk. Az állatok is kétoldali szimmetriával jellemezhető élőlények: enyhe aszimmetriájuk a szem számára elenyésző különbség. Alul és felül, valamint elől és hátul szembeutnő eltérés van növénynél, állatnál, embernél egyaránt, hasonlóképpen álló és mozgó helyzetben, oldalról ugyanakkor semmi. Bármely oldalát látja is a kiszemelt préda-állat egy ragadozónak, egy egyszerű mentális forgatással „összerakja a képet”, tudja, hogy az életére törnek: menekülnie kell. (Persze a vadon világában a hallás és a szaglás kitüntetett szerepét se feledjük.) Mivel mentális forgatásra az állati elme is képes, a redundancia elkerülésének érdekében a természetes kiválasztódás egyszerűen nem ösztönözte a – voltaképpen felesleges – bal/jobbs megkülönböztető képesség kialakulását. Az emberi bal kéz – anatómiailag – ugyanolyan kéz, mint a jobb, a bal láb hasonlóképpen. A bal kézhez és bal lábhoz kötődő téveszmék (sutaság stb.) kulturális stigmák. A különböző pozitúrákban való felismerésük mérésére hivatottak az emberi kéz elmebeli forgatásán alapuló számítógépes tesztek (hand mental rotation test). (vö. *Karádi és mtsai*, 1999)

Az emberi helyjelölés három lehetséges központja

A testközponú – egocentrikus – keret tengelyei az extraperszonális (személyen kívüli) térbe is kivetülnek: létrejönnek az allocentrikus referenciakeretek. Ennek a kategóriának

a legstabilabb, legmegingathatatlanabb képviselője a gravitációs keret, valamint a teljes egységet ugyan nem mutató, de mindenütt valamilyen módon kifejezésre juttatott, akár égtájak által, akár domborzati viszonyok által rögzített, a vertikális zóna horizontális kiterjesztését adó keretek. A testközponitű keret tengelyei ugyanakkor a külvilág tárgyaira is rávetülnek, aminek eredményeként beszélünk tárgy-közponitű (idegen szóval: intrinzikus) referencia-keretről. Kivetülés alatt a tengelyek irányultságának megmaradását értjük.

Az extraperszonális térben is jelen van – a gravitációs erővel a háttérben – a fent/lent tengely, az ember általános haladási irányán alapuló elől/hátul (fronto-dorzális) tengely, valamint az oldalirányok kontextusba helyezhetőségét biztosító bal/jobbs tengely. Utóbbi kettő a kanonikus – európai mércével mérve leggyakrabban – négyoszthatú égtáj-rendszerbe tagozódik. A geocentrikus kereteknek nincs közvetlen perceptuális bemenete, azok kizárólag az absztrakt térbeli reprezentáció teremtményei, amelyek kulturálisan öröklődnek, és kulturálisan különbözhetnek. *Franz Boas* például, a kwakiutl indiánok földrajzi neveit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy – alapvetően tengeri törzsről lévén szó – a kwakiutlok nem iránytű segítségével tájékozódnak, hanem a létüket meghatározó folyót és tengert (river, sea), illetőleg partszakaszt (coast) használják orientációs pontként. Négy alapvető irányuk: a 'folyón lefelé' (down river) és a 'lefelé a part mentén' (down along the coast) jelenti az észak vagy a nyugat felé vezető utat, míg a 'fel a folyón' (up river) és 'felfelé a part mentén' (up the coast) a dél vagy kelet felé irányultságot. Valamint fellelhető nyelvükben egy 'a szárazföldön', 'a szárazföld felé' irányultságot jelző 'inland', valamint a tenger felé mutató 'seaward'. S – ötödikként – az 'abszolút észak'-ot jelölő: at the mouth of the river ('a folyó torkolatánál'). (*Boas*, 1964)

Az intrinzikus referenciakeret szerveződésében sem hanyagolható el az emberi tényező. Voltaképpen az emberi használat, azaz a funkcionalitás adja az alapját. Kizárólag a használat mikéntjéből vezethető le, hogy egy irodaháznak mely része az eleje, a hátulja, illetve mely falak az oldal-falai. Hasonlóképpen fontos a mozgás irányának szerepe az intrinzikus téri keretek létrejöttében: egy gépjármű elejét (s ebből kiindulva egyéb paramétereit is) annak haladási iránya szabja meg. Az intrinzikus referenciakeretre épül teljes, térbeliséget implikáló névutórendszerünk: 'alá, alatt, alól, fölé, felett, elé, előtt, elől, mögé, mögött, mögül, mellé, mellett, mellől' stb.

Nézőpontváltás

Az előző gondolatmenet folytatásaként elkerülhetetlen említést tenni azokról a mindennapi kommunikatív tevékenységeinkben is gyakorta alkalmazott – spontán – technikákról, amelyeket „nézőpontváltás” szóval illelhetnénk, s amelyeket elméleti és alkalmazott síkon egyaránt szemléletesen mutatja be *Levelt*. (*Levelt*, 2003) Magát a kategóriát annak téri megjelenésére szűkítve, akár megemlíthetjük az inkluzív és az exkluzív többes szám használatát, azaz a beszédpartnert belekalkuláló, illetőleg kizáró többes szám első személyű 'mi' alakot. De ugyanitt megemlíthető a japán és a spanyol nyelv rendszerében aprólékosan kidolgozott, a nyelvtani személy háromosztatúságára illeszkedő demonstratívum-rendszer, amely pontosan azt teszi lehetővé, hogy az érintett személy (beszélő, beszédpartner, a megemlített harmadik személy[ek]) szféráját – közel és távol dimenziójában – egyértelműsítse szituatív. (*Miyoshi*, 1985)

A gépjármű és az irodaház esetére visszatérve, ha a két nevezett tárgyat referencia-tárgyként használjuk ugyanabban a kontextusban, az a nézőpontváltás szemléletes példáját eredményezi: Az irodaház mögött parkolok / Valaki áll a fa mögött, látom az árnyékát.

Mint fentebb láttuk, az irodaháznak van eleje (többnyire az utcafronti oldala), tehát van hátulja is. A vonatkoztatási keret, amelyet alkalmazunk ebben az esetben: intrinzikus. Egy fáról – s bármely körszimmetrikus tárgyról azonban – ugyanez nem mondható el: az kizárólag a beszélő által válik dimenzionálttá. Az utóbbi példa kapcsán a szemléletmód középpontja maga a beszélő, a szituációban az egocentrikus perspektíva érvényesül.

Az emberi helymegjelölés sajátos dimenziójáról

Az orientáló tengelyek mentén kiterjedések szerveződnek: magasság, hosszúság, szélesség és mélység az a négy kiterjedés, amely leginkább beleszüremkedik nyelvi tevékenységünkbe. Ezek együttes érvényesülése alapján tituláljuk ’nagy’-nak az elefántot, s ’kicsi’-nek a hörcsögöt, de ezek alapján bókolhatnak a férfiak egy szép hosszú nyakú nőnek, s dicsérhetik annak – egy kis dimenzióváltással – magas nyakú garbóját, vagy akár mély dekoltázsát.

A tér elemeinek egymáshoz való viszonyára, egymással való érintkezésére épülve alakult ki a „tartály-elv” felfogás, valamint a „felületi érintkezés” esete, s rögzült mélyre a magyar nyelv hármass helyhatározórag-rendszerén belül kristálytiszta grammatikalizálódott kettősség: -ból/-ből és -ról/-ről, -ban/-ben és -on/-en/-ön, -ba/-be és -ra/-re.

Néhány záró gondolat

Nem véletlenül erősödtek fel – a megismerés keretében – a téri látásra és a téri nyelv-irányuló kutatások. Életünk – napjaink – kimutathatóan növekvő részét töltjük a televízió és/vagy a számítógép előtt: a világ reális képe jelenleg mintha vesztesre állna a világ virtuális képével szemben.

A pszichológusok, pszicholingvisták és a vizuális szakemberek, a kognitív szféra olyan – magyar nyelven is publikáló – nyelvész kutatói, mint például *Szilágyi N. Sándor* (*Szilágyi*, 1996), és *Tolcsvai Nagy Gábor* (*Tolcsvai Nagy*, 1999), valamint – szerencsére – a látványokat és szavakat produkáló művészek is arra törekednek, hogy egy új harmónia keletkezzen: Homo Loquens az Orbis Pictusban; céljuk, hogy a látó-gondolkodó-beszélő ember a látható-gondolkodtató-elbeszélhető világban jól érezze magát.

Ahhoz kívántam hozzájárulni, hogy a humán tantárgyak tanárai (elsősorban a nyelvtanárok) ne maradjanak ki ebből a fordulatból. Ennek ugyanis nemcsak a szemléletünkben, hanem a mindennapi munkánkban is szerepe lehet. (vö. *Pléh és mtársai*, 2001; *Jakab*, 2004a és 2004b)

Irodalom

- Ádám György (2004): *A rejtőzködő elme*. Vince Kiadó.
- Bickerton, D. (2004): *Nyelv és evolúció*. Gondolat, Budapest.
- Boas, F. (1964): On Geographical Names of the Kwakiutl Indians. In: Dell Hymes: *Language in Culture and Society*. University of California, Berkeley. 171–181.
- Donald, M. (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris, Budapest.
- Gazzaniga, M. S. (2000): Cerebral specialization and interhemisphere communication. Does the corpus callosum enable the human communication? *Brain*, 123. 1293–1326.
- Hámori József (2005): *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialóg Campus Kiadó.
- Jakab Edit (2004a): A „nyelv és tér” iskolai alkalmazása. In: Galóczi László – Vass László (szerk.) *Stílus és nyelv. Alkalmazott nyelvészet a magyar nyelv és irodalom tanításában* Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 219–224.
- Jakab Edit (2004b): A térdeixis az idegennyelvi órán. In: Bakonyi István – Nádai Julianna (szerk.): *A többnyelvű Európa. XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. Széchenyi István Egyetem, Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr. 149–155.
- Karádi K. I – Szabó T. – Szepesi J. – Kállai – B. Kovács (1999): Sex differences on the hand mental rotation task for 9-yr.-old children and young adults. *Perceptual and Motor Skills*, 89, 969–972.
- Kállai János – Karádi Kázmér – Tényi Tamás (1998): *A téri élmény kultúrtörténete*. Terra, Budapest, 58–69.
- Landau, B. – R. Jackendoff (2003): A „mi” és a „hol” a téri nyelvben és a téri megismerésben. In: Lukács – Király – Racsmány – Pléh, 2003, 69–129.
- Levelt, W. J. M. (2003): Nézőpontváltás és ellipszis a téri leírásokban. In: Lukács Ágnes és társai: *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest. 129–159.
- Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.) (2003): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest.
- Lyons, J. S. (1981): *Language and Linguistics*. Cambridge University Press. 170.

- Levinson, S. C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge University Press. 55.
- Miyoshi, Jannoshuke (1985): Señalamiento de demostrativos españoles y japoneses. In: *The Bulletin of the International Institute of Linguistic Science*, VII. 135–153.
- Piaget, Jean. (1970): *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 279–289.
- Pinker, S. (2002): *Hogyan működik az elme*. Osiris, Budapest.
- Pléh Csaba – Felhósi Gabriella – Schnell Zsuzsa. (2001): „Nézzen a ceruza ugyanarra.” In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak...* Lingua Franca Csoport, Pécs. 977–990.
- Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk., 2003): *Kognitív idegtudomány*. Osiris, Budapest. 623–633.
- Szilágyi, N. Sándor (1996): *Hogyan teremtünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1999): Térjelölés a magyar nyelvben. In: *Magyar Nyelv XCV*, 154–165.
- Waliczky Tamás (1992): *The Garden (21st Century Amateur Film)*: Computer animation, 4' 27".
[Http://www.c3.hu/scca/butterfly/Waliczky/project.html](http://www.c3.hu/scca/butterfly/Waliczky/project.html).

